

MAARİF SALNAMELERİNE GÖRE CANİK SANCAĞI'NDA EĞİTİM VE ÖĞRETİM KURUMLARI

M. Emin YOLALICI*

I-OSMANLI DEVLETİ'NDE XIX. YÜZYILA KADAR EĞİTİM

Osmanlı Devleti XV. ve XVI. yüzyıllarda hem askeri yönden, hem ekonomik yönden, hem de diğer sahalarda Avrupa devletlerinden ve çağdaş İslâm devletlerinden daha güçlü bir durumda idi.

Yine bu dönemlerde Batı'daki yeni teknikleri Osmanlılar fazla bir zaman aralığı olmaksızın takip edebiliyorlardı. Özellikle gerek devlet olarak, gerek halk olarak ihtiyaç duyulan harp teknolojisi, madencilik, coğrafya ve haritacılık, tıp gibi konularda bu takip daha kuvvetle görülmektedir.

Osmanlı Devleti, Avrupa ile temasını XV. ve XVI. yüzyıllarda sürekli tutmuştur. Bu sayede Batı tekniğinin ihtiyaç duyulanlarını almada zorluk çekmemiştir. Yine ihtiyacı olan uzman, teknisyen, mühendisleri Avrupa'dan getirtmiş, bunlar sayesinde yerli elemanları yetiştirerek ülkenin her tarafına yaymıştır. Bu temas sonucunda Batı teknolojisi daha da geliştirilmiş, böylece Avrupa'ya ayak uydurmayı başarmıştır¹.

Ancak Osmanlı Devleti'nde siyasi, askeri, ekonomik, ticarî, eğitim, vb. alanlarda gerileme başladıktan sonra Avrupa'ya karşı üstünlüğü sona ermiştir. Osmanlılar bundan sonra da Batı ile temaslarını devam ettirmişlerdir. Nitekim bu amaçla Batı'dan tercüme yapılmış, Avrupa'ya giden Osmanlı elçileri Sefaretnâmeler hazırlamışlar, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Mühendishâneler açılmıştır.

Osmanlılar özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren Batı teknolojisinden faydalanma gereğini duymuşlardır. Ancak Batı bilimi ve teknolojisini bir bütün olarak ele almamışlar, araştırma ve deneye dayalı bir bilim anlayışı ve zihniyetini oluşturma yönüne gitmemişlerdir. Sadece pratik ihtiyaçları karşılama yönünde Batı'dan faydalanmışlardır². Bu sebeple bu teşebbüsler ise, Osmanlı Devleti'ni istenilen başarılı noktaya ulaştıramamıştır.

Osmanlılarda medrese denilen ve ilköğretimden yüksek öğretime kadar her dereceden tahsil veren eğitim sistemi de, XVII. yüzyıla kadar ülkenin ihtiyaçlarına cevap veriyordu. Bu okullardan kadı, din adamı, müderris, nâib ve tıp, astronomi, matematik, hadis, tefsir dalında bilginler

* (Yrd.Doç.Dr.) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹Bu tür uygulamalara örnek olarak top ve ateşli silahları verebiliriz. Avrupa'dan alınan top ve diğer ateşli silahlar, Fatih, Yavuz ve Kanuni dönemlerinde geliştirilmiş ve Avrupa silahlarından daha üstün silahlar yapmıştır.

²Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", 150. Yılında Tanzimat, T.T.K. Yay., Ankara, 1992, s.338.

yetişiyordu. Ancak XVII. yüzyıldan itibaren diğer kurumlar gibi medreseler de bozulmaya başladı. Bünyesinden zamanla akli bilimleri çıkardı, sadece ezberciliğe dayalı ve skolastik yapıda olan dinî bilimlere yer verdi, böylece de yeni değerler kazanmak yerine, eski değerlerini de kaybetti.

Osmanlılarda medresenin yanında diğer bir eğitim kurumu da Enderun idi. Bu okul sadece devlet adamı yetiştirmeye yönelik idi. Ayrıca devşirilen Hristiyan çocukları burada okutuluyordu. Sonraları devşirme usûlü kaldırılınca müslim çocukları bu okula alınmaya başladı. Enderun Mektebi de zamanla gerilemiş ve medreseler gibi kapalı bir duruma gelmiştir.

Yine imparatorluğun kuruluş döneminden beri var olan Mahalle Mektepleri de denilen Sıbyan Mektepleri de çocuklara sadece okuma yazma ile Kur'an ve din bilimlerini öğreten bir kurum olarak faaliyetini sürdürüyordu.

İşte bu tür okullar kuruluş ve yükseliş dönemlerinde hem süreklilik, hem de yenileşme açısından görevlerini yerine getirmişler, ancak XVII. yüzyıldan itibaren skolastik bir yapıya bürünmüşlerdir. Kendilerinin dışındaki dünyaya gözlerini kapamışlar, toplumda yenileşmeyi temin edecek esas görevlerini yapamamışlardır³.

II-XIX. YÜZYILDA EĞİTİMDE YENİLİKLER

Gözlem, araştırma, deney, tenkid gibi kavramlara yer vermeyen Osmanlı medreseleri, çağın ihtiyaçlarına göre eğitim ve öğretim veremiyorlardı. Avrupa'da bilimde, teknikte, eğitimde büyük yenilik hareketleri olurken, Osmanlı medreselerinde böyle bir yenilik hareketi görünmüyordu. Bilâkis medreseliler, padişah ve devlet adamlarının yapmak istedikleri yenilik hareketlerini engellemek için ellerinden gelen gayreti gösteriyorlardı.

Osmanlı Devleti'nin Avrupa karşısında gerilediğini fark eden devlet adamları XVIII. yüzyıl başından itibaren bazı yenilik hareketlerine girişmek zorunda kaldılar. Özellikle bilimin yayılmasını kolaylaştıracak olan matbaanın 1727 yılında açılması ile Batılaşma yolunda ilk adım atıldı. Ancak XVIII. yüzyılda devlet adamları geriliği genellikle askeri alanda gördüler ve bu sebeple de bu yüzyılda açılan okullar da askerî nitelikli oldu. Nitekim 1734'de Hendesehâne, 1773'de Mühendishâne-i Bahri-i Hümayun, 1796'da da Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun gibi askerî çağdaş okullar açıldı.

XIX. yüzyılda ise genel olarak maarifte daha köklü, daha çağdaş, daha sürekli yenilikler yapılmıştır. Bu yeniliklerin başlangıcı II. Mahmud'la başlar. Padişah II. Mahmud, özellikle 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdıktan

³Hasan Ali Koçer, Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923), M.E.B.Yay., İstanbul, 1991, s.234.

sonra, 1827'de Tıbbiye'yi, 1834'de de Harbiye'yi açmıştır. Daha sonra rüşdiyeye eş değerde olan iki meslek okulunu hizmete sokmuştur. Sıbyan Mekteplerini ıslâh etme yönünde çabalar sarfetmiş, herkesin çocuklarını ilk mekteplere göndermesi için gayret göstermiştir.

II. Mahmud, maarif alanında yeniliğin lüzumuna inanmıştı. Medreselilerin tepkisine rağmen, Batı teknik, bilim ve düşüncesinin ülkeye girmesine inanmış ve bu yolda çabalarını devam ettirmiştir.

Özellikle Tanzimat'tan sonra ise modernleştirmede eğitim ön planda tutulmuştur. Bu amaçla ilk olarak "Meclis-i Maarif-i Umûmiye", sonra da "Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti" kurulmuştur⁴. 1847 açılmaya başlayan rüşdiyelerin sayısı zamanla artmıştır. Muallimîn okulları Türk maarif sistemine 1848 yılında girdi. 1869 yılında yayınlanan "Maarif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi" ise eğitime daha çağdaş bir yapı vermiştir. Nitekim bundan sonra rüşdiyelerin ve Muallimînlerin sayıları artmış, yüksek öğretime öğrenci yetiştirmek üzere 1873'den sonra İdadiler ve Sultaniler açılmaya başlamış, sıbyan mektepleri zamanla iptidai denilen çağdaş ilkokullara dönüştürülmüştür. Çeşitli sahalarda memur yetiştirmek amacı ile meslek okulları açılmıştır⁵. Ayrıca vilâyetlerde 1864'den itibaren "Vilâyet Maarif Meclisleri" kuruldu ve yine her vilâyette birer "Maarif Müdürü"nden oluşan Vilâyet Millî Eğitim Müdürlükleri tesis edildi. Taşradaki eğitim işlerini malî yönden desteklemek amacı ile "Maarif Sandıkları" kurulmuştur.

Dârülfünûn'un Osmanlı Devleti'nde kurulması ise uzun bir zaman almıştır. Büyük çabalar sonucu, ancak sürekli işleyişi 1900 yılında olmuştur⁶.

⁴"Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti", 1857 yılında "Maarif-i Umûmiye Nezâreti" ne dönüştürüldü. Bayram Kodaman, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, T.T.K.Yay., Ankara, 1991, s.16.

⁵Meslek okullarından bazılarının adları şöyledir: Ziraat Mektebi, Orman Mektebi, Telgraf Memurları Mektebi, Maden Mektebi, Ticaret Mektebi, Fenn-i Mimarî Mektebi, Gümrük Darüttalimi, Mekteb-i Fünûn-u Maliye, Nümune Bağı ve Aşı Ameliyat Mektebi, Aşı Memurları Mektebi, Polis Dershânesi, Kız Sanayi Mektebi, Sanat Mektebi, Rûsûmât Memurları Mektebi, Polis Memurları Mektebi, Dişçi Mektebi, Maliye Memurları Mektebi, Kondüktör Mektebi, Belediye Memurları Mektebi, Kadastro Memurları Mektebi, Evkaf Memurları Mektebi, Tabib Muavinliği Mektebi, Demiryolu Memurları Mektebi. Hasan Ali Koçer, aynı eser, s.159 vd., 211 vd.

⁶Dârülfünûn'u kurma girişimi 1845'de başlamıştır. Bunun için bir bina yapımına girişilmiş, bu bina 1846'da yapılmaya başlanmışsa da ancak 1865'de tamamlanabilmiştir. Hatta bina yapımı için "Dârülfünûn Ebniyesi" adı ile bir vergi çıkarılmıştır. B.A, Cevdet Maliye 2625; BA, Kepeci 5869, s.110. Dârülfünûn'u açma girişimi 1845'de başlamasına rağmen, resmî Dârülfünûn ancak 1862 yılı sonlarında açılabilmiştir. Bu açılan Dârülfünûn da ise sınıf sistemi yerine konferans

Hiç şüphesiz modern nitelikli bu yeni okulların açılması halk üzerinde önemli etkiler yapmıştır. Tanzimat öncesine oranla büyük bir yenilik ve değişikliği ifade eden bu gelişme, sosyal yaşantıyı da olumlu yönde etkilemiş, öğrencilerin giyim-kuşamı, davranış biçimleri geniş kitlelerin ilgi ve takdirini kazanmıştır. Meselâ, çağdaş anlamdaki bu okullardan mezun olanlar, ülke genelinde öğretmenlik yapmaya veya diğer alanlarda çalışmaya başlamışlar, kent halkı, medrese çıkışlı ulemanın yanısıra daha çağdaş bir insan tipi ile karşılaşmış, onlardan yeni şeyler öğrenmeye başlamıştır⁷.

III-1869 MAARİF-İ UMUMİYE NİZAMNAMESİ VE GENEL ÖZELLİKLERİ

Osmanlılarda bir taraftan çağdaş anlamda açılan okulların artması, diğer taraftan da yabancı devletlerin, Hristiyanlara tanınan haklar konusunda (eğitim de dahil) baskıları, eğitim ve öğretim işlerinin yeniden düzenlenmesini, maarif teşkilâtında köklü bir islâhat yapılmasını zorunlu kılmıştır. İşte bu amaçla 1869 yılında "Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi" yayınlanmıştır.

sistemi uygulanmış ve bu sistem Mart 1865'de son bulmuştur. Tamamlanan Dârülfünûn binası ise önce Maliye, sonra Evkâf ve Şer'iyye Nezâretlerine, 1877 ve 1909 Meşrutiyet dönemlerinde de Meclis-i Mebusan'a tahsis edilmiştir.

İki yıla yakın süren ilk Dârülfünûn açma teşebbüsü, 1869 Nizamnâmesi'nden sonra yeniden gündeme gelmiştir. Hatta bu nizamnâme de 51 madde ile en fazla Dârülfünûn'u ilgilendiren hükümler yer almıştır. Nitekim 1870 yılında Dârülfünûn yeniden açılmıştır. Dârülfünûn kütüphanesine, 3500 frank ödenerek Paris'ten kitaplar getirilmiştir. Nizamnâmede üç fakülteden oluşması öngörülen Dârülfünûn, maalesef açılırken fakülte düşünülmemesinin, bütün talebelerin aynı dersleri görmesi esası getirilmiştir. Ancak zaten bu ikinci teşebbüs de başarısız olmuş ve 1870'de açılan Dârülfünûn 1873'de kapanmıştır. Bu ikinci teşebbüs osnunda Dârülfünûn'dan talebe mezun olup olmadığı da bilinmemektedir. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Dönemi"nde İstanbul'da Dârülfünûn Kurma Teşebbüsleri", 150. Yılında Tanzimat, T.T.K.Yay.,Ankara,1992, s.397-439.

Ancak Osmanlılarda Dârülfünûn dışında Yüksek Öğretim kurumlarının açılışı hem daha öncelere dayanır, hem de sürekli olma özelliklerini taşırlar. Bunlar askerî nitelikli Mühendishâne-i Bahri-i Hümayun(1773), Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun(1796), Mekteb-i Tıbbiye(1827), Mekteb-i Harbiye(1834) ile sivil nitelikli Mülkiye Mektebi (1877), Hukuk Mektebi(1880), Mülkiye Tıbbiyesi(1879), Sanayi-i Nefise Mektebi(1883), Hendese-i Mülkiye Mektebi(1884), Gülhâne Tababet Tatbikâtı Mektebi ve Seririyatı (1898) adlı yüksek okullardır. Hasan Ali Koçer, aynı eser, s.134 vd.

⁷Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, T.T.K.Yay., Ankara, 1991, s.289 vd.

198 maddeden oluşan bu nizamnâmenin getirdiği yenilikler ve örgütlenmeler ana hatları ile şunlardır⁸:

1) Maarif-i Umûmiye Nezâreti: Daha önce kurulmuş olan bu nezâret, daha kapsamlı bir hale getirilmiştir.

2) Meclis-i Kebîr-i Maarif: Bu nizamnâme ile kurulması düşünülen bu meclis iki daireden oluşacaktı. Bunlardan İlimiye Dairesi, mektepler için kitaplar telif ve tercüme ettirmek, Avrupa okulları ile ilişki kurmak ve Türkçe'nin gelişmesini sağlamak görevlerini yürütecekti. İdarî Daire ise mekteplere, Maarif Meclislerine, kütüphâne, müze ve matbaalara nezâret etmek, eğitimle ilgili plân, proje ve programları hazırlamak, eğitim personelinin yükselme ve cezalandırma işlerine bakmakla görevli idi.

3) Vilâyet Maarif Meclisleri: Bu meclisler, Maarif Nezâreti'nin vilâyetlerdeki şubeleri olarak faaliyet göstereceklerdi. Bu meclisin başkanı, yine yeni kurulacak olan Maarif Müdürü olacaktı. Dolayısıyla vilâyetlerde ilk defa olarak bir Maarif Müdürlüğü kuruluyordu.

4) Maarif Sandıkları: Eğitimle ilgili devlet bütçesinden ayrılan ödenek, ayrıca bağışlar, vakıf gelirleri gibi paralar bu sandıklarda toplanıp, harcama buraca yapılıacaktı. Bu sandıklar her vilâyet, sancak ve kazalarda kurulacaktı.

5) Okul Çeşitleri: Umûmî okullar, sıbyan mektepleri, rüşdiyeler, idadiler, sultanîler, darümuallimîn, darümuallimât ve darülfünûn idi. Hususi okullar ise, müslim ve gayr-ı müslim Osmanlı teb'ası ile ecnebilerin açtıkları özel okullardı.

6) Maaşlar: Muallim-i Evvel'e 800, Muallim-i Sâni'ye 500, Mubassır⁹'a 250, okul hademesine 150 kuruş aylık ödenecekti.

7) Dersler: Her okul kademesi ve sınıflarında hangi derslerin okutulacağı tespit edilmiştir.

8) Okulların nerelerde açılacağı: Her köy ve mahallede bir sıbyan mektebi, 500 haneli yerlerde rüşdiye, 1000 haneli yerlerde idadî, vilâyet merkezlerinde sultanî, İstanbul'da kız ve erkek muallim mektepleri, ayrıca uygun yerlerde kız rüşdiyeleri açılması öngörülmüyordu. Sıbyan ve rüşdiyeler müslim ve gayr-ı müslimler için ayrı, yine kızlar için ayrı olacak, diğer okul çeşitleri ise karma olacaktı.

Bu nizamnâme, o sırada Maarif Nâzırı olan Saffet Paşa'nın gayretiyle hazırlanarak yürürlüğe girmiştir. Saffet Paşa, Batı'yı görmüş, oradaki eğitim sistemini incelemiş ve bu sistemi ülkesi olan Türkiye'de uygulamayı düşünmüştür. İşte bu düşünce Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin hazırlanmasını sağlamıştır.

⁸Musa Çadırcı, aynı eser, s.287 vd.; B.Kodaman, aynı eser, s.22 vd.; H.A.Koçer, aynı eser, s.82 vd.; Mahmud Cevad, Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı, İstanbul, 1338, s.469-509.

⁹Mubassır: Mekteplerde talebenin durumu ile yakından ilgilenen, düzenliği sağlayan kimse, gözetmen. Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Lûgat, Ankara, 1962, s.789.

Nizamnâmede, sanat okullarının dışında maarifin her konusuna el atılmıştır. Bu nizamnâmenin, Türk maarifini bir bütün olarak ele alması, maarifi belli bir sisteme oturtmak istemesi, eğitimde belli kurallar getirmesi ve kanunlaştırması, en önemlisi de maarifte bu kadar geniş kapsamlı bir adım atılması ve maarifin devletin esas görevleri arasında olduğunun belirtilmesi açısından maarif tarihimiz yönünden önemi büyüktür. Yine bu nizamnâmede eğitimde çağın icaplarını yerine getirme isteği açıkça görülmektedir.

Ancak bu nizamnâmede belirtilen yenilikler, çeşitli sebeplerle istenilen şekilde gerçekleştirilememiştir. Rüşdiyelerin sayısı süratle artmamış, idadilerin sayısı kısıtlı kalmış, Dârülfünûn ise tam anlamı ile 30 yıl sonra açılabilmiştir.

IV-CANİK SANCAĞI HAKKINDA GENEL BİLGİLER¹⁰

Samsun ve çevresi Osmanlılarca feth edildikten sonra Canik Sancağı adı altında teşkilâtlandırılmış ve Rum(Sivas) Eyâleti'ne bağlanmıştır.1760 yılında ise Muhassılığa dönüştürülerek Trabzon Eyâleti'ne dahil edilmiştir.1779'da tekrar Sivas Eyaleti'ne bağlanan Canik Sancağı, Tanzimat sonrası yeniden Trabzon Vilâyeti'ne bağlı bir sancak durumuna getirilmiştir.1848 tarihinde livâ statüsü kazanmıştır.1876'da doğrudan merkeze bağlı bağımsız Mutasarrıflık idarî birimine çevrilen Canik, bu yüzyılın sonlarına doğru yeniden Trabzon Vilâyeti'ne bağlı bir sancak olmuştur.

Canik Sancağı'na bağlı kazaların sayısı tarih içinde zaman zaman değişmiştir. XVI. yüzyılda 7 kazadan oluşan Canik Sancağı, XVIII. yüzyılda 15 kazaya çıkmıştır.XIX.yüzyılda ise bu sayı pek çok defa değişmiştir. Meselâ kaza sayısı 1837'de 15, 1856'da 14, 1861'de ise 9'dur.

Canik Sancağı'nın merkez kazası olan Samsun şehri Selçuklular döneminde önemli bir liman kenti idi. Ancak bu şehir Osmanlılar döneminde geriledi. Ancak XIX. yüzyıl ortalarından itibaren yeniden gelişmeye başladı. Bunda buharlı gemilerin Karadeniz'e girmesinin ticarî canlılığı artırması, tütün ekiminin yaygınlaşması, Samsun'a diğer yerlerden gayr-i müslim ve Avrupalı tüccarların yerleşmesi gibi etkenler rol oynadı.

Samsun şehrinin nüfusu da XIX. yüzyıl ortalarına kadar geriledi. Şehrin ticarî canlılığının artması sonucu XIX. yüzyıl ortalarından itibaren nüfusda da artış oldu.

Samsun şehri XV. yüzyılda 10, XVI.yüzyılda 13 mahalleden oluşmaktadır. Daha sonraki dönemlerde ise bu sayı azalmıştır. Nitekim 1841'lerde mahalle sayısı 7'dir. Ancak ticarî canlılık sonucu daha sonra yeni mahalleler kurulmuş ve 1891'de 10 mahalleye çıkmıştır.

¹⁰M.Emin Yolalıcı, XIX. Yüzyılda Samsun'un Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun, 1991, s.12vd.

Samsun'a bağlı köy sayıları ise, merkez kazada 82, nahiyesi durumunda olan Maden Kabi'da da 32 olmak üzere 114 adettir.

V-SALNAMESLER HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Sálnâme Farsça sâl(yıl) ve nâma (mektup, kitap) kelimelerinden mrekkebtir. Türkçede "yılılık" kelimesi ile eş anlamlıdır¹¹.

Salnâmeler, geçmiş yıllardaki mühim hadiseleri hülâsa eden ve ait olduğu yılın kurumlar, hâl tercümeleri, gelir ve giderler, ekonomik durum, vs. gibi çeşitli konularda son durumu kısaca bildiren eserlerdir. Ayrıca salnâmeler belli bir konu ve amaç ile de hazırlanabilir.

Salnâmeler resmî olarak devlet, nezâret ve vilâyet salnâmeleri olarak üç Şekilde ıkmıştır.

Devlet salnâmesi ilk kez 1847 yılında "Salnâme-i Devlet-i Aliye-yi Osmaniye" adı ile çıkarılmıştır. Bundan sonra da her yıl giderek kapsamını genişletmiş ve imparatorluğun yıkılışına kadar 68 adet yayınlanmıřtır¹².

İlk vilâyet salnâmeleri ise 1865 yılında çıkmaya başlamıştır. İlk ıkanlar Trabzon¹³, Diyarbakır, Konya, Hüdâvendigâr gibi merkezlerde çıkarılmıştır. Daha sonra diğer vilâyetlerde de salnâme yayınlanması usl başlamıştır.

Vilâyet salnâmeleri, Mektupçu'nun denetiminde, hkmete gönderilen örnekler gözönünde tutularak hazırlanmakta idi. Hatta bazı vilâyetlerde, idarecilerin özel çabası sonucunda titizlikle hazırlanan bu salnâmeler, birinci elden kaynak olma özelliklerini taşımaktadırlar.

Vilâyet salnâmeleri, ait oldukları vilâyetin yönetimi, ekonomik yapısı, eğitim-ğretimi, coğrafyası, tarihi, nüfusu vs. gibi konuları kapsamaktadırlar. Ayrıca pazar, panayır yerleri, türbe ve tekkeleri, camileri, resmî binaları, dükkanları, gezilecek-görülecek yerleri, madenleri, hangi meslek ve iş alanlarının olduğu, ormanları, avları, posta teşkilâtı gibi bilgiler de salnâmelerde bulunmaktadır. Özellikle son dönem vilâyet tarihleri için vilâyet salnâmeleri, vazgeçilmez bir kaynak niteliğindedirler.

Yine resmi olarak 7 nezârete ıkarılan Nezâret Salnâmeleri vardır. Bu salnâmelerden biri de Maarif Nezâreti Salnâmesi'dir. Bu salnâme, 1316-1321 tarihleri arasında 6 defa tertip edilmiřtir¹⁴. Maarif Nezâreti

¹¹"Sálnâme", İA,10,s.134.

¹²Musa adırcı, aynı eser, s.293; "Sálnâme", İA, aynı yer.

¹³Trabzon Vilâyet Salnâmesi en eski tarihli olup, ilk tabı 1282(1865) tarihlidir. Trabzon Salnâmeleri 24 adet çıkarılmıştır."Sálnâme",İA,10,s.135.

¹⁴Nitekim 1316 (1898) tarihli, tam adı "Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye" nin kapağında 1. defa tertip olunmuştur yazmaktadır. 1321(1903) tarihli

Salnâmelerinde tarihçe, Maarif Nazırları, teşkilât, memurlar, öğretmenler, okullar, matbaalar, gazeteler gibi maarifle ilgili çeşitli bilgiler bulunmaktadır.

Ayrıca Osmanlı Devleti'nde 1288(1871) tarihinden itibaren hususî salnâmeler yayınlanmaya başlanmıştır. İlk hususî salnâme, Ali Şuâvî tarafından çıkarılan "Türkiye" adlı salnâme olup, Paris'te basılmıştır. Hususî salnâmeler, daha ziyade "Almanak" vasfında olurdu¹⁵.

VI.CANİK SANCAĞI'NDA MEDRESELER

Osmanlı Devleti'nde medreseler zamanla gelişerek imparatorluğun yönetici aydın kitlesini yetiştirecek bir seviyeye ulaşmıştır. Ancak, XVI. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, medrese öğretimi, yükseliş dönemindeki dinamikliğini yitirmiştir. Çökmekte olan diğer kurumlar gibi medreseler de hayattan kopmuş, daha ziyade dinî bilgiler veren, kapalı, dinamik olmayan, hatta birer hurafe yuvası haline gelmişlerdir.

III. Selim döneminde, medreselerin ıslâhı yönünde bazı girişimler olmuş, fakat ulemânın ve medreselilerin tepkisi yüzünden bu girişimden olumlu bir sonuç alınamamıştır. Yine II.Mahmud da, eğitim ve öğretimde önemli düzenlemelere girişmişse de, medreselere dokunmamış ve onları kendi kaderine terketmiştir.

Genellikle zengin veya bazı devlet adamları tarafından kurulan vakıfların gelirleriyle varlıklarını sürdüren medreseler, şehir halkı için ayrıca maddî bir yük getirmediği görülmektedir. Ancak, müderris ve medrese öğrencilerinin şehir hayatında değişik şekillerde etkin oldukları bir gerçektir. Özellikle hükümet otoritesinin zayıfladığı dönemlerde medrese öğrencilerinin de huzursuzluk çıkardıkları, isyan edip halktan para aldıkları, soygunlar yaptıkları dönemler olmuştur. XIX. yüzyılda bunlarla ilgili önemli bir olay görülmemektedir. Ancak, devletin bu tür olayların olmaması için gereken tedbirleri aldığı anlaşılmaktadır. Bu tedbirlerden biri de öğrencinin kaydı ve izni ile ilgilidir. Öğrenci kayıt yaptırırken medresede görevli bir müderris kefil olurdu. Ayrıca öğrenci izinli veya başka bir sebeple oradan ayrılacağı zaman izin pusulası ve Mürûr Tezkeresi almak zorunda idi¹⁶.

XIX. ve XX. yüzyılda Canik Sancağı dahilinde çok sayıda medrese olduğu görülmektedir¹⁷. Sancak dahilinde çağdaş mektepler yanında, varlığını tamamlasa da medreseler yine eğitim ve öğretime devam etmektedirler.

salnâmede ise 6. defa tertip olunmuştur ibaresi vardır. Ben, bu makaleyi hazırlarken bu iki tarihli Maarif Salnâmelerinden yararlandım.

¹⁵"Sâlnâme", IA, 10, s.134 vd.

¹⁶Musa Çadırcı, aynı eser,s.97.

¹⁷İlk Maarif Salnâmesi olan 1316 tarihli salnâmede ise bütün medrese adları yazılıdır.

Canik Sancağı merkez ve kazalarında bulunan medreselerin adları, mahalli, müderrisi, talebe sayısı ve medresenin bânisi aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo. I

CANIK SANCAĞI'NDA MEDRESELER¹⁸

Livâ	Kaza	Medresenin İsmi	Mahalli	Müderrisi	Talebe Sayısı	Bânisi
1.	Canik	Canik Hançerli	Hançerli Mahallesi	Abdullah Ef.	35	Abdullah Paşa
2.	"	" Sadibeğ	Sadibeğ Mah.	Hasan Tahsin Ef.	41	Said Beğ
3.	"	" Pazar	Pazar Mh.	Ahmet Necati Ef.	32	-
4.	"	Ünye Sadullah Beğ	Kasabada	Yusuf Bahri Ef.	271	Sadullah Beğ
5.	"	Çarşamba Hazinedar-zâde	Çay Mh.	Ahmed Ef.	85	Süleyman Paşa
6.	"	" Naimiyye	" "	Hacı İsmail Ef.	107	Hacı Mehmed Naim E
7.	"	" Ali Beğ	Orta Mh.	Ahmed Ef.	58	Sofu-zâde Hacı Hasan Ef.
8.	"	" Tayyar Paşa	" "	Durmuş Ef.	46	Tayyar P.
9.	"	" Hamidiyye	" "	Derviş Ef.	55	Hasan Kadioğlu Hacı Abdullah Efendi
10.	"	" Akpınar	Sarıca Mh.	Mehmed Ef.	15	Muhiddin Efendi
11.	"	" Yusuf Zeyneddin	Penbe Mh.	Mahmud Ef.	66	İnâten
12.	"	" Tatarlı	Tatarlı M.	Bekir Ef.	17	"
13.	"	" Yurd	Yurd Mh.	Halil Ef.	32	-
14.	"	" Hisarcık	Hisarcık Mh.	Fehmi Ef.	52	İnâten
15.	"	" Eğri Kiraz	Karakaya Mh.	İbrahim Ef.	17	"
16.	"	" Şeyh	Şeyh Mh.	Musa Ef.	16	"
17.	"	" Abacalu	Abacalu Mh.	Zihni Ef.	19	"

¹⁸Sainâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiye 1321, s.605-606.

18. "	Fatsa	Yeni Mh.	Bali ve Ye- ni Mh.	Abdullah Ha- mid Ef.	75	Osman Paşa
19. "	Bafra	-	Çarşı İçi	Hacı Osman Ef.	51	Hacı
20. "	"	Cami-i Kebir	Cami-i Ke- bir havallsinde	Osman Hamdi Ef.	49	-
21. "	"	Haydariye	Rıza Camii	İbrahim Hilmi Ef.	45	Hacı Be- kir Ef.
22. "	"	Debbağhâne	Debbağhâne Camii hava- lisinde	Mahmud Faik Ef.	21	-
23. "	"	Teke	Teke karye- sinde	-	-	-

Tablo.1'de görüldüğü üzere Canik Sancağı genelinde 1321(1903) tarihinde 23 medrese bulunmaktadır. Trabzon Vilâyeti genelinde 60 medrese olduğu düşünülürse, vilâyet dahilindeki medreselerin 1/3' ünden ünden fazlası Canik Sancağı'ndadır¹⁹.

Canik Sancağı içinde en fazla medrese bulunan kaza Çarşamba kazasıdır. Sancak genelindeki 23 medreseden 13'ü Çarşamba'da bulunmaktadır. Bu durum Çarşamba'da çağdaş eğitim sisteminden ziyade, klâsik medrese eğitim sistemine daha fazla ilginin olduğunu gösterir kanaatindeyiz.

Yine Tablo.1'de görüldüğü gibi her medresede sadece bir müderris bulunmaktadır. Bir müderrisin o kadar öğrenci ile ilgilenmesi, hele Ünye Sadullah Beğ Medresesi'nde 271 öğrenciyi okutması, onlara bilgiler vermesini düşünmek mümkün değildir.

Sancak genelinde 1903 salnâmesine göre medreselerde 1.205 öğrenci okumaktadır. Aynı yılda Trabzon Vilâyeti dahilinde 3.111 medrese öğrencisi olduğuna göre, vilâyet dahilindeki medrese öğrencilerinin 1/3'ünden fazlası Canik Sancağı'nda bulunmaktadır.

Maarif salnâmesinde görüldüğü üzere medreseler genellikle hayır sahipleri veya iane, yani yardım yolu ile yapılmışlardır. Canik Sancağı'nın tanınmış ailelerinden olan Hazinedar-zâde Abdullah Paşa, Canik'deki Hançerli Medresesi'ni²⁰, onun babası olan Süleyman Paşa, Çarşamba'daki Hazinedar-zâde Medresesi'ni, yine aynı sülâleden olan Osman Paşa da

¹⁹1321 salnâmesine göre Trabzon Sancağı'nda 26, Canik Sancağı'nda 23, Lazistan Sancağı'nda 10, Gümüşhâne Sancağı'nda da 1 medrese bulunmaktadır. Maarif Salnâmesi 1321, aynı yer.

²⁰Bugün Samsun'da Hançerli Mahallesi'nde Abdullah Paşa İlkokulu bulunmaktadır. Herhalde Abdullah Paşa'nın yaptırdığı medrese Cumhuriyet döneminde ilkokul haline getirilmiş ve bu binanın bânisi olan Abdullah Paşa'nın adı verilmiştir.

Fatsa'daki Yeni Mahalle Medresesi'ni inşâ ettirmişlerdir. Osmanlı Devleti sadrazamlarından olan Tayyar Paşa ise Çarşamba'daki Tayyar Paşa Medresesi'ni yaptırmıştır. Çarşamba'da bulunan 6 medrese iane yolu ile yapılmıştır. Diğer medreseler de bazı hayır sever varlıklı kişilerce tesis edilmiştir.

Tablo.1'den çıkaracağımız bir sonuç da, kazalardaki mahallelerden bazılarının adının öğrenilmesidir. Nitekim Canik'de 3 mahalle, Çarşamba'da 10 mahalle, Fatsa'da 1 mahalle, Bafra'da 3 mahalle adı geçmektedir. Bu mahallelerin bir kısmının adları bugün de halâ devam etmektedir.

VII.CANİK SANCAĞI'NDA SIBYAN MEKTEPLERİ VE İPTİDAİLER

Osmanlı Devleti'nde ilköğretim kurumları sıbyan mektepleri idi. Bu eğitim kurumları da medreseler gibi Osmanlıların yükselme dönemlerinde iyi kaliteli iken, sonradan bozulmuş ve eğitim, ders, öğretim seviyesi bakımından düşmüştü.

XIX. yüzyıla gelindiğinde sıbyan mektepleri şehir, kaza ve köylerde, ya külliye içinde veya medrese ve cami köşelerinde veya ışsız, havasız, genellikle tek katlı, tek odalı taş binalarda varlıklarını sürdürüyorlardı²¹.

"Mekteb-i sıbyan", "muallimhâne", "mektephâne", "mahalle mektebi" gibi adlarla da anılan sıbyan mekteplerinin ne belli bir yönetmeliği, ne de herhangi bir makamca hazırlanan bir öğretim programı vardı. Bu mekteplerin yönetimi, kurucuların tesis ettikleri vakıflarca sağlanmaktaydı. Öğretmenleri ise, az çok medrese görmüş kimseler, cami imâm, müezzin ve kayyumları veya biraz tahsil görmüş, Kur'an hatmetmiş kadınlar idi²².

Bu okulların amacı müslüman çocuklarına okuma-yazma öğretmek, Kur'an-ı Kerim-i ezberletmek ve bazı dinî bilgiler vermektir. Bu nedenle sıbyan okullarında Elifbâ, Kur'an, İlm-i Hâl, Tecvid, Türkçe Ahlâk Risaleleri, Türkçe, Hat gibi dersler okutuluyor ve ezberletiliyordu.

Müslüman olan herkes çocuğunu bu okullara gönderebilirdi. Çocuklar okula 4-5 yaşlarında iken Âmin Alayı ile başlardı. Pedagojik hiç bir kurala uymadan, bu küçük çocukların hafızaları zorlanarak ezberletilirdi. Öğretmen-öğrenci münasebetleri de dayak ve korkuya dayalı itaat ve saygı şeklinde idi²³.

Sıbyan mekteplerinin ıslâhı için ilk teşebbüs 1824 yılında başlamıştır. Bu yıl padişah II.Mahmud bir ferman yayınlayarak herkesin çocuğunu sıbyan mekteplerine göndermesini istemiştir. Ayrıca İstanbul'da bu okullar mecburî hale getirilmiştir. 1838 yılında da hazırlanan bir

²¹Gönül Aksoy, Osmanlı Devri İstanbul Sıbyan Mektepleri Üzerine Bir İnceleme, İstanbul, 1968, s.153; M.Çadırcı, aynı eser, s.96.

²²M.Çadırcı, aynı yer; B.Kodaman, aynı eser, s.57 vd.

²³M.Çadırcı, aynı eser, s.97; B.Kodaman, aynı eser, s.58.

raporda sıbyan mekteplerinin önemi belirtilmiş, burada dünyayı ilgilendiren derslerin de verilmesi istenmiştir. Ancak bu tür ıslâh teşebbüslerine rağmen bu okullarda istenilen başarılı sonuca ulaşamamıştır.

Tanzimat döneminde ise ilk olarak sıbyan mektepleri denilen mahalle mekteplerinin ıslâhı yönünde çabalara girişildi. Nitekim, 1845 yılında kurulan "Meclis-i Muvakkat", sıbyan mekteplerinin ıslâhı yönünde bazı kararlar aldı. 1847'de de, sıbyan mekteplerinin programı, tahsil süreleri, disiplin durumları, dersleri ile ilgili bir talimatnâme yayınlandı. Bu talimatnâmeye göre, talebelere verilecek cezalar, 6 yaşını doldurup 7 yaşına basan her müslüman çocuğunun bu okullara gönderilmesinin mecburî olduğu, okulun tahsil süresinin 4 yıl olduğu, imtihanların 4. yıl sonunda yapılacağı belirtildi²⁴. Ancak bu talimatnâme de eksikliklerle dolu idi. Çünkü ne bu okullar için bir gelir düşünülmüş, ne hayata ve bu dünyaya uygun bir ders programı hazırlanmış, ne de bu okullara öğretmen yetiştirme meselesi ele alınmıştır. Bu sebeple de, bu okullarda eğitim ve öğretim yine eski usûllerle devam etmiştir.

Ancak 1869 "Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi" ile bu konuda önemli bir adım atılmıştır. Bu nizamnâmenin sıbyan mektepleri için getirdiği yenilikler şunlardır²⁵:

1-Her mahalle ve köyde en az birer sıbyan mektebi açılması.

2-Tahsil süresinin 4 yıl olması.

3-Tahsil yaşının erkeklerde 6-10, kızlarda 7-11 yaş olması.

Nizamnâmeye göre dersler²⁶:

1-Dersler: Usûl-ü cedîde veçhile Elifbâ, Kur'an, Tecvid, Ahlâka müteallik Risaleler, İlm-i Hâl, Yazı, Fenn-i Hesap, Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Malûmat-ı Nâfia.

2-İmtihanlar köy ve mahalle ihtiyar meclisi huzurunda yapılacaktır.

Bununla sıbyan mekteplerine ilk kez dinî dersler yanında dünyevî bilgiler veren dersler de konmuştur. Böylece dinî ve dünyevî dersler ve bilgiler arasında belli bir denge kurulmuştur.

Nizamnâmeye göre öğretmenlerle ilgili hükümler²⁷:

1-Hocaların Osmanlı teb'asından ve darülmuallimin mezunu olması.

2-Nizamnâmeye uymayan hocaların cezalandırılması veya işten atılması.

Bu hükümler, artık medrese mezunu hocalardan birşey beklenmediğini, ancak darülmuallimin çıkışı çağdaş öğretmenlere ümit bağlandığını göstermesi bakımından önemlidir.

²⁴H.A.Koçer, aynı eser, s.58 vd.

²⁵M.Cevad, aynı eser, s.473.

²⁶M.Cevad, aynı eser, s.473 vd.

²⁷M.Cevad, aynı yer.

Nizamnâmeye göre malî hükümler²⁸:

-Sıbyan mekteplerinin her türlü masrafları, inşası ve maaşlar köy ve mahalle halkı tarafından karşılanacaktır.

Bu malî hükümlerle, bu okulların malî yönü halka bırakılmıştır. Bu ise, sıbyan mekteplerinin yaygınlaşmasını önlemiştir.

1869 Nizamnâmesi, ilköğretim konusunda önemli yenilikler getirmiştir. Ancak malî imkansızlıklar, yeterli çağdaş öğretmenin olmayışı, okulların yapım ve diğer masraflarının halka yüklenmesi, medreselilerin tepkisi gibi sebeplerle istenilen sonuca ulaşamamıştır.

1870'den sonra sıbyan mekteplerinin ıslâhı çabalarına hız verilmiştir. Hatta bu amaçla, sıbyan mektepleri dışında "iptidai" denilen ve yeni usûlle öğretim yapan (ki bu okullara bu sebeple "usûl-ü cedide" de denir) okullar açılmaya başlamıştır. İlk iptidai okulu 1872 yılında İstanbul'da Nuri Osmanîye Camii külliyesi içinde açılmıştır.

1876 Kanun-u Esâsî'de ilköğretim mecburiyeti maddesi yer almıştır. Bundan sonra bir taraftan devlet iptidai okulları açarken, diğer taraftan da sıbyan mektepleri usûl-ü cedideye dönüştürülmüştür. Ayrıca muallim okullarının sayısı artırılarak, sıbyan ve iptidailerin öğretmen ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır. Nitekim iptidailerin sayısı 1892-1893 öğretim yılında 3.057 iken, bu sayı 1905-1906 öğretim yılında 10.347'ye çıkmıştır²⁹.

Maarif salnâmelerinde sıbyan mektepleri ve iptidailerin isimleri veya sayıları verilmemiştir. Ancak gerek 1316(1898), gerekse 1321(1903) tarihli salnâmelerde, padişah II.Abdülhamid'in tahta çıkışından, ilgili salnâmelerin tarihine kadar geçen sürede yapılan okullar yazılmıştır. Buna göre 1312 yılında Çarşamba ve Terme'de birer iptidai yapılmıştır³⁰. Ancak 1905-1906 öğretim yılında Trabzon genelinde 528, Canik Müstakil Sancağı'nda ise 45 iptidai bulunduğu görülmektedir. Bu 45 iptidainin 6'sı erkek, 39'u karışıktır³¹.

İlköğretimin geliştirilmesi için II. Meşrutiyet döneminde de çabalar sarfedilmiştir. Nitekim 1329(1913) yılında "Tedrisât-ı İbtidaiye Kanun-u Muvakkat"ı adlı 101 maddeden oluşan bir kanun çıkarılmıştır. Bu kanun ile ilköğretim kuruluşları, ana okulları, sıbyan okulları, iptidailer, ev işleri ve sanat okullarına ayrılmıştır. Yine bu kanuna göre iptidailer 6, sıbyan mektepleri 4 yıl olacak, her köy ve mahallede en az bir ilkokul açılacak, ilköğretim mecburi ve ücretsiz olacaktır³².

²⁸M.Cevad, aynı yer.

²⁹B.Kodaman, aynı eser, s.86vd.

³⁰Maarif Salnâmesi 1316, s.116; Maarif Salnâmesi 1321, s.609.

³¹B.Kodaman, aynı eser, s.90.

³²H.A.Koçer, aynı eser, s.190 vd.

VIII. CANİK SANCAĞI'NDA RÜŞDİYELER

Rüşdiyeler Osmanlılarda ilk zamanlarda ilkokul üstü hazırlık okulu, daha sonraları ise ortaokul karakterine sahip bir öğrenim kurumu olarak kabul edilmiştir.

İlk rüşdiye olarak 1838'de "Mekteb-i Maarif-i Adli" ile 1839'da "Ulûm-u Edebiye" adlı okullar açılmıştır. Aslında bu iki okul, memur yetiştirmeye yönelik ilk mülki okullardır.

Rüşdiye adı ile ilk okul 1847'de İstanbul'da açılmıştır. Ülke genelinde 1853'de rüşdiye sayısı 10'a, 1869'da ise Anadolu'da 58'e³³, imparatorluk genelinde 87³⁴'ye yükselmiştir.

İlk kız rüşdiyesi de İstanbul'da 1858'de açıldı. Daha sonraları bu rüşdiye örnek alınarak diğer bazı vilâyetlerde de kız rüşdiyeleri açılmaya başlandı³⁵.

Rüşdiyeler 4 sınıflı olup, okunan dersler de Arapça Sarf ve Nahiv, İmlâ, Türkçe Okuma-Yazma, Farsça, Kur'an Okuma, Tarih, Hesap ve Coğrafya idi. 1867 yılında ise Kavaid-i Osmanî, Hendese ve Münşeat-ı Türkî dersleri konmuştur³⁶.

1867 yılına kadar rüşdiyelere yalnız müslüman osmanlı teb'asının çocukları alınmaktaydı. Bu tarihte ecnebilere karşı, eğitim alanında da Osmanlı teb'ası arasında eşitliği getirmek amacı ile, gayr-i müslim Osmanlı teb'asının çocuklarının da bu okullara alınması prensip olarak kabul edilmiştir. Ancak, bu okullara girişte Türkçe'den imtihana tâbi tutulmaları esası getirildi³⁷.

1869 yılında çıkarılan "Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi" rüşdiyeler konusunda da önemli hükümler getirmiştir. Nizamnâmenin 18.-26. maddeler arası rüşdiyelerle ilgilidir. Nizamnâmede rüşdiyeler ile ilgili olarak ana hatları ile şu hususlara yer verilmiştir³⁸:

1-500 haneden fazla olan yerleşim yerlerinde birer rüşdiye açılacaktır. Ayrıca vilâyetlerde birer kız rüşdiyesi tesis edilecektir.

2-Rüşdiyelerin masrafları Maarif Sandıkları'nca karşılanacaktır.

3-Her rüşdiyeye 1 veya 2 muallim, 1 mubassır ve 1 hademe tayin edilecektir.

³³M.Çadircı, aynı eser, s.285 vd.

³⁴Vilâyet genelindeki 87 rüşdiye sayısına İstanbul'daki rüşdiyeler dahil değildir.1869 yılında İstanbul'da da 12-13 rüşdiye bulunmaktadır. B.Kodaman, aynı eser, s.92.

³⁵M.Çadircı, aynı eser,s.286.

³⁶M.Çadircı, aynı eser, s.287.

³⁷Ancak maarif salnâmelerindeki bilgilere göre, gayr-i müslim osmanlı teb'ası aynı okullar açma yoluna başvurmayı tercih etmişlerdir.

³⁸M.Cevad, aynı eser,s.473 vd.

4-Öğrenim süresi 4 yıl olacaktır.

5-Rüşdiyeleri bitirenler imtihanla idadilere kabul edilecektir.

6-Rüşdiyelerde Mebadi-i Ulûm-u Diniye, Lisan-ı Osmanî Kavaidi, İmlâ ve İnşâ, Kavaid-i Arabiye ve Farsiye, Tersim-i Hudut, İlim-i Hesap, Usûl-ü Defter, Mebadi-i Hendese, Tarih-i Umûmî, Tarih-i Osmanî, Coğrafya, Jimnastik, rüşdiyenin bulunduğu bölgede konuşulan ikinci dil, ticaret merkezlerinde ise isteyen talebeye son sınıfta Fransızca dersleri okutulacaktır.

İşte 1869 Nizamnâmesi ile rüşdiyelere de gerekli önem verilmiştir. Nitekim bu nizamnâmenin yayınlanmasından sonra rüşdiye sayısı artmıştır. 1869'da ülke genelinde 100 civarında rüşdiye varken, 1876'da bu sayı 425'e ulaşmıştır³⁹. Aynı yıl rüşdiyelerdeki talebe sayısı ise 20.000 civarındadır⁴⁰.

1316 ve 1321 tarihli maarif salnâmelerinde Canik Sancağı'nda mevcut rüşdiyelerin nerelerde olduğu, talebe sayıları belirtilmiştir. Bunlar Tablo.2'de gösterilmiştir.

Tablo.2

CANİK SANCAĞI'NDA RÜŞDİYELER⁴¹

Liva Kaza Mektebin İnşa Tarihi Derecesi	Muallim Talebe Sayısı		Bânisi	İnşâ Masrafı (Kuruş)
	1316-1321	1316-1321		
CanikCanik Kız Rüşdiyesi	1313	1 2	79 91	İane ile 45.000
" Bafra Rüşdiye	1315	2 3	64 109	" " 20.000
" " Kız Rüşdiyesi	1315	- 2	- 97	" " 50.000
" Ünye Rüşdiye	-	3 3	100 91	- -
" Çarşamba Rüşdiye	-	4 3	60 91	- -
" Fatsa Rüşdiye	1298	3 3	62 89	İane ile 10.000

Tablo.2'de görüldüğü üzere 1903 yılında Canik Sancağı genelinde 6 adet rüşdiye bulunmaktadır. Bunların 2 tanesi kız rüşdiyesidir. Canik ve Bafra Kız Rüşdiyeleri ile Bafra ve Fatsa Rüşdiyeleri II.Abdülhamid dönemlerinde açılmıştır⁴².

³⁹M.Çadırcı, aynı eser, s.289. Bu sayıya gayr-i müslimlerin açtığı rüşdiyeler dahil değildir.

⁴⁰B.Kodaman, aynı eser, s.95.

⁴¹Maarif Salnâmesi 1316, s.1106 vd., 1116 vd.; Maarif Salnâmesi 1321, s.601 vd., 609.

⁴²Ünye ve Çarşamba Rüşdiyeleri 1876 öncesinde açılmış olması gerekmektedir.

Rüşdiyelerde muallim ve öğrenci sayısı zamanla artmıştır. Özellikle kız rüşdiyelerine de ilginin fazla olduğu görülmektedir.

Yine Tablo. 2'den çıkarılan bir sonuç da, rüşdiye binalarının tamamının iane yolu ile yaptırılmasıdır. Yani halkın desteği, yardımseverlik duygusu ve yavaş yavaş çağdaş bilime değer vermesi, çağdaş nitelikli sayılabilecek rüşdiye binalarının yapılmasında en önemli etken olmuştur. Ancak bu durumun diğer bir cephesi de, devletin hâlâ yine eğitime gerekli önemi vermediğini, çağdaş okulların çoğalmasi için gerekli mali desteği sağlamadığını göstermesidir.

Türkiye genelinde 1876'da 425 rüşdiye varken, 1906-1907 öğretim yılında bu sayı 619'a çıkmıştır. Toplam talebe sayısı da 40.000 civarına yükselmiştir. Yine 1906-1907 öğretim yılında Canik Sancağı'nda 5'i erkek, 2'si kız olmak üzere 7 rüşdiye bulunmaktadır⁴³. Demekki 1903 yılından sonra Canik'de 1 erkek rüşdiyesi daha açılmıştır. Ancak imparatorluğun büyüklüğüne göre ülke genelinde açılan gerek okul sayısı itibariyle, gerekse talebe sayısı itibariyle rüşdiyelerin miktarı yeterli değildir.

Rüşdiyelerden mezun olanların bir bölümü çeşitli kalemelerde görev alırken, bir bölümünün de yüksek memur olabilmek için daha 1849'larda açılan "Darülmâarif"e girdiği görülmektedir. Yine rüşdiye mezunlarının alındığı ve bürokrat yetiştirmeye yönelik "Mekteb-i Mülkiye" de 1859 yılında öğretime başlamıştı⁴⁴.

Bu suretle, Tanzimatçılar döneminden başlanarak imparatorluğun son yıllarına kadar, yeni idare sistemini işletebilecek aydın memur tipinin yetiştirilmesi amacı ile başta rüştiyeler olmak üzere, çağdaş okul tip ve sayıları artırılmaya çalışılmıştır.

IX.CANİK SANCAĞI'NDA İDADİ OKULU

Arapça "idadi" kökünden gelip, anlamı hazırlamak, geliştirmektir. 1869 öncesinde bazı okulların hazırlık sınıflarına idadi denirdi. 1869 Nizamnâmesi ile "idadi" bugünkü liseye denk bir orta öğretim kurumu olarak Osmanlı eğitim sisteminde yerini almıştır.

Rüşdiyelerin sayılarının artması, İstanbul'da bazı meslek okulu ve yüksek okulun açılması, rüşdiye üstü bir okulun kurulmasını zarurî hale getirmiştir. Böylece hem eğitimi daha da geliştirmek, hem rüştiye üstü ve yüksek okul altı bir öğretim kurumunu açmak, hem de müslim, gayr-i müslim bütün Osmanlı teb'ası çocuklarının eğitim göreceği bir okulun getireceği siyasî fayda idadilerin açılmasında önemli bir etken olmuştur.

Nitekim 1869 tarihli "Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi" idadilere yer vermiş ve 33.-50. maddeler arasında bu okullar ve sultanilerle ilgili

⁴³B.Kodaman, aynı eser, s.104 vd.

⁴⁴Osman Nuri Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, c.1-2, İstanbul, 1977, s.449 ve 594.

hükümler yayınlanmıştır. İdadiler konusunda nizamnâmede ana hatları ile şu hükümler belirtilmiştir⁴⁵:

1-İdadiler, rüşdiyeleri bitirmiş müslim ve gayr-i müslim çocukların birlikte eğitim yapacakları kurumlardır.

2-1000 haneyi geçen yerlerde birer idadî açılacaktır.

3-Bu okulların yapım giderleri, diğer masrafları ve maaşlar Vilâyet Maarif Sandıkları'nca ödenecektir.

4-Öğretim süresi 3 yıl olacaktır.

5-Bu okullarda 6 muallim bulunacaktır.

6-İdadilerde Türkçe Kitâbet ve İnşâ, Fransızca, Kavanin-i Osmaniye, İlm-i Servet-i Mîlel, Mantık, Coğrafya, Tarih-i Umûmî, Cebir, Hesap, Usûl-ü Defter, İlm-i Mevâlid, Hendese ve İlm-i Mesâha, Kimya, Hikmet-i Tabiiyye, Resim dersleri okutulacaktır.

1869 Nizamnâmesi ile idadilerin açılması kararı alınmışsa da, uygulama sahasına ancak 1873 yılında geçilebilmiştir. Nitekim bu yıl, İstanbul'da bulunan "Darülmaarif" okulu idadiye çevrilmiştir. Vilâyetlerde ise 1875'den sonra açılmaya başlanmıştır⁴⁶.

⁴⁵M.Cevad, aynı eser, s.477.

⁴⁶H.A.Koçer, aynı eser, s.101; B.Kodaman, aynı eser, s.117 ve 485.

Canik Sancağı merkez kazada idadî 1308(1890) yılında açılmıştır⁴⁷. Gerek 1316, gerekse 1321 tarihli maarif salnâmelerinde Canik Mekteb-i İdadîye'sinde okutulan dersler, muallimleri, görevlileri, talebe sayısı yazılmıştır. 1321 (1903) salnâmesine göre bu durum aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo. 3

CANIK MEKTEB-İ İDADİYESİ⁴⁸

Memuriyet İsmi	Muallim
1-Müdür ve Fransızca, Kitâbet, Malûmât-ı Ziraiyye ve Cebir Muallimi.	Fevzi Efendi
2-Arabî, Fârisî ve Tarih Muallimi	İsmail Hakki Efendi
3-Hesap, Hendese, İlm-i Eşya, Usûl-ü Defter ve diğer Tarih Muallimi	Ali Hilmi Efendi
4-Ulûm-u Diniyye ve Ahlâkiyye Muallimi	Ahmet Lütfi Efendi
5-Türkçe ve Resim Muallimi	Ömer Şevki Efendi
6-Coğrafya Muallimi	Mustafa Efendi
7-Hüsn-ü Hat Muallimi	Halid Efendi
8-Mubassır	İbrahim Efendi
9-İdadîde 2 hademe görevlidir.	

Tablo.3'de görüldüğü gibi bu yeni okul tipinde çağdaş anlamda pek çok dersler bulunmaktadır. Ayrıca 1316 Salnâmesi'nde bulunmayan Malûmât-ı Ziraiyye, Cebir, İlm-i Eşya ve Ulûm-u Ahlâkiyye gibi dersler 1321 Salnâmesi'nde görülmektedir⁴⁹. Ancak 1869 Nizamnâmesi'nde okutulacak dersler hükümlerinde görülen bazı derslerin yine de Canik İdadîsi'nde bulunmamaktadır. Herhalde bunda yetişmiş branş muallimi eksikliğinin önemli payı olsa gerektir.

47B.Kodaman, aynı eser, s.126.

48Maarif Salnâmesi 1321, s.599.

49Maarif Salnâmesi 1316, s.1105-1106.

Canik İdadisi'nde okuyan talebe sayıları da maarif salnâmelerinde görülmektedir.

Tablo.4

CANİK MEKTEB-İ İDADİYESİ'NDE OKUYAN TALEBE
SAYISI⁵⁰

Salnâme Tarihi	Öğretim Yılı	Talebe Sayısı		Yekûn
		Müslim	Gayr-i Müslim	
1316(1898)	1313-1314	102	4	106
1321(1903)	1318-1319	146	3	149

Tablo. 4'de görüldüğü üzere talebe içinde az da olsa gayr-i müslim çocukları bulunmaktadır. Denebilir ki, müslim ve gayr-i müslim çocuklarının birlikte okudukları ilk eğitim kurumu idadilerdir. Canik İdadisi'nde talebe sayısı da zamanla artmıştır. Nitekim 1318-1319 öğretim yılında 149'a çıkmıştır.

İdadilerde öğretim süresi 3 yıl iken, bu durum 1862'de çıkarılan bir talimatnâme ile değiştirildi. İdadiler leyli, yani yatılı ve nehârî, yani gündüzlü olarak ikiye ayrıldı. Leyli idadiler 7 yıl olup, bunun ilk 3 yılı rüşdiye, son 4 yılı idadî olmuştur. Nehârî idadiler de 5 yıl olup, bunun da ilk 3 yılı rüşdiye, son 2 yılı da idadî olarak tesbit edilmiştir⁵¹.

Leyli talebelerin bir kısmının ücretsiz, bir kısmının da ücretli olması, ücretsiz alınacak talebelerin fakir, kimsesiz ve terbiyeli olmaları, nehârî talebelerinin ise okul binasının kapasitesine göre alınması, sayılarında bir sınır olmaması 1892 talimatnâmesinde belirtilmiştir.

İdadilerin sayıları 1885'den sonra artmıştır. 1895-1896 öğretim yılında ülke genelinde 57 idadî bulunmaktadır. 1905-1906 yıllarında ise bu rakam 114'e çıkmıştır. Talebe sayısı da 20.000'e ulaşmıştır⁵². 1908 II. Meşrutiyet sonrası da kız idadilerinin açılmasına başlanmıştır. Nitekim ilk olarak 1909 yılında İstanbul'da Fransızlarla ortak olarak Osmanlı-Fransız Kız Sanayi Mektebi açılmıştır. 1913'de yine İstanbul'da Kız Muallim

⁵⁰ Maarif Salnâmesi 1316, s.1106; Maarif Salnâmesi 1321, s.599.

⁵¹ B.Kodaman, aynı eser, s.126 vd.

⁵² B.Kodaman, aynı eser, s.125 vd.

Mektebi öğretime başlamıştır. Bu mektebin rüşdiye ve idadî şubeleri bulunmaktadır⁵³.

Ancak imparatorluğun genişliği ve nüfusu göz önünde tutulursa açılan idadilerin sayısı yetersizdir. Bunda da, yine idadî açımına geç başlanması, parasızlık, Düyûn-u Umûmiye'nin getirdiği yük, savaşlar, iç isyanlar, idaredeki istikrarsızlıklar gibi etkenler rol oynamıştır.

X.CANİK SANCAĞI'NDA GAYR-İ MÜSLİM OKULU

1869 "Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi" diğer eğitim alanlarında olduğu gibi, azınlıklarla ilgili olarak da hükümler getirmiştir. Nitekim bu nizamnâmenin 3.,18.,33. ve 42. maddelerinde azınlıkların belli şartlar altında özel okullar açabilmeleri veya bazı okullarda müslüman çocukları ile birlikte okuyabilmeleri esasları belirtilmiştir⁵⁴.

1876 Kanun-i Esasî'nin 15. ve 16. maddeleri de azınlıkların okul açmalarına izin veren hükümlerdi.

Böylece II.Meşrutiyet'e gelirken azınlıkların ve ecnebilerin kendilerine mahsus okulları vardı ve her geçen gün de bu sayı artıyordu. Ancak bu tür okullar, her türlü denetim ve teftişten uzak idiler.Dolayısıyla azınlık okulları ile ecnebilerin açtıkları okullarda, ülke için zararlı bilgiler verilmekte, Osmanlı Devleti'ne düşman nesiller yetiştirilmekte idi. Devletin Osmanlı teb'ası altında bütün unsurları birleştirme istek ve arzusu gerçekleştirilemiyordu.

İşte 1908 Meşrutiyeti'nden sonra devlet bu konuya el attı. Maarif Nezâreti, azınlık ve ecnebi okullarının teftiş ve programlarını tanzim etmek, öğretmenlerini tayin etmek, Türkçe derslerini mecburî hale getirmek için faaliyete geçti. Ancak azınlıklar, gerek mezhep imtiyazlarına, gerekse kapitülasyonlara dayanarak bu tür uygulamaları kabule yanaşmadılar. Hükümetlerin teşebbüsleri Patrikhâne, sefaretler ve azınlık mebusları kanalıyla baltalandı. Hatta bazı azınlık okullarına müfettişler sokulmadı. Meclisteki azınlık mebusları, kendi okullarının Osmanlı hükümeti tarafından teftişine izin vermeyeceklerini haykırdılar⁵⁵.

Canik Sancağı'nda 1903 yıllarında azınlıklara ait 1 mektep bulunmaktadır. Bu mektep Ermenilere ait "Ermeni Katolik Mektebi" isimli rüşdiye derecesinde bir okuldur. Okul 1296 yılında inşa edilmiş, ancak ruhsat tarihi 1313 yılıdır. Mektepte 1321 yılında 51 erkek öğrenci okumaktadır⁵⁶. Maarif salnâmelerinde görüldüğü üzere Trabzon Vilâyeti genelinde 31 adet azınlıklara ait okul vardır. Bunlardan 7'si Trabzon'da,

⁵³H.A.Koçer, aynı eser, s.196.

⁵⁴M.Cevad, aynı eser, s.473 vd.

⁵⁵H.A. Koçer, aynı eser, s.209 vd.

⁵⁶Maarif Salnâmesi 1316, s.1113; Maarif Salnâmesi 1321, s.607.

23'ü Giresun'da, 1'i de Canik'de bulunmaktadır. Bu okulların tamamı da rüşdiye derecesindedir. Ayrıca Trabzon genelindeki bu okulların 4'ü Ermenilere, 27'si de Rumlara aittir⁵⁷.

Azınlık okullarının teftiş ve denetimi II. Meşrutiyet'ten sonra ele alınmışsa da, çeşitli sebeplerle uygulanamamıştır. Ancak I.Dünya Harbi'nin çıkması ve ülkede sıkıyönetim ilân edilmesi üzerine azınlık okullarının teftişi konusu yeniden ele alınmıştır. Bu amaçla 1915 yılında "Mekâtib-i Husûsiye Talimatnâmesi" çıkarılmıştır. Buna göre, azınlık ve ecnebi okullarında Türkçe, Türkiye Tarihi ve Coğrafyası derslerinin Türkçe olarak ve Türk muallimlerince okutulması mecburî tutulmuştur⁵⁸. Böylece azınlık ve ecnebi okulları da bir dereceye kadar devletin denetim ve gözetimi altına alınabilmiştir.

XI.CANİK SANCAĞI'NDA KÜTÜPHANELER

Osmanlılarda kütüphaneler genellikle varlıklı kişiler veya devlet adamlarınca vakıf şeklinde kurulmuşlardır. Bu kütüphane binaları da o kişilerce yapılmıştır. Kütüphanede bir memur görev yapmaktaydı. Ancak, bu kütüphanelerdeki kitapların bir katoloğu genellikle yoktu. Kitaplar da iyi bir şekilde korunmuyordu.

XIX. yüzyılın sonlarında, II.Abdülhamid'in emri ile kütüphanelerin tanzimine başlandı. Başta İstanbul olmak üzere, diğer şehir ve kazalardaki kütüphaneler tanzim ve tertip edilmeye çalışıldı. Bu kütüphanelerdeki kitapların fihristleri çıkarıldı⁵⁹.

Osmanlı Maarif Nezâreti Salnâmelerinde de kütüphanelerle ilgili bilgiler vardır. Bunlarda kütüphanenin nerede bulunduğu, kütüphanenin adı, bânisi, kitap sayısı gibi bilgiler bulunmaktadır.

⁵⁷Maarif Salnâmesi 1316, s.1112 vd.; Maarif Sal. 1321, s.607.

⁵⁸H.A.Koçer, aynı eser, s.210.

⁵⁹"Kütüphanê", İA, 6, s.1127.

Canik Sancağı genelindeki kütüphanelerin adları ve diğer bilgileri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo.5

CANIK SANCAĞI'NDA KÜTÜPHANELER⁶⁰

Liva	Kaza	Kütüphanenin İsmi	Mahalli	Banisi	Kitab Sayısı	Tesis Tarihi
1-	Canik	Canik Hazinedar-zâde Abdullah Paşa Küt.	Haçerli Mahallesi	Abdullah Paşa	577	1251 ⁶¹
2-	"	Ünye Hacı Mehmed Ağa Kütüphanesi	Kasaba İçinde	Hacı Mehmed Ağa	219	1267
3-	"	Çarşamba Hazinedar-zâde Süleyman Paşa Kütüphanesi	Çay Mah.	Süleyman Paşa	150	1227
4-	"	" Naimiye Küt.	"	Hacı Mehmed Naim Ef.	130	1303
5-	"	" Arnabud Ali Beğ Küt.	Orta Mah.	Sofi-zâde Hasan Ef	325 ⁶²	1275
6-	"	" Mahmut Tayyar Kütüphanesi	"	Mahmut Tayyar Paşa	320 ⁶³	1227

Tablo.5'de görüldüğü üzere Canik Sancağı genelinde 6 kütüphane vardır. Bunlardan 1'i Canik merkez kazada 1'i Ünye kazasında, 4'ü de Çarşamba kazasında bulunmaktadır. Kütüphaneleri varlıklı kişiler veya büyük devlet adamları yaptırmışlardır. Meselâ bunlardan Mahmud Tayyar Paşa, eski sadrazamlardan biridir. Hazinedar-zâde Süleyman Paşa ile Abdullah Paşa ise Samsun'un eski ailelerindedirler. Bunlardan Süleyman Paşa 1812-1818 yılları arasında Trabzon valisi olarak görev yapmıştır. Onun oğlu olan Abdullah Paşa da Canik mutasarrıfı olarak devlet hizmetinde bulunmuştur⁶⁴.

⁶⁰Maarif Sal. 1316, s.1114-1115; Maarif Sal. 1321, s.608.

⁶¹1321 tarihli maarif salnâmesinde tesis tarihi olarak 1132 gösterilmektedir.

⁶²1316 tarihli salnâmede 325 kitap varken, 1321 tarihlide 335 kitaba çıktığı görülmektedir.

⁶³1316'da Mahmud Tayyar Paşa Kütüphanesi'nde 320 kitap varken 1321'de bu kitap sayısı 720'ye çıkmıştır.

⁶⁴M.Emin Yolalıcı, Samsun Eşrafından Hazinedar-zâde es-Seyyid Abdullah Paşa'nın terekesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yay., Samsun, 1987, s.14 vd.

Sancaktaki kütüphanelerde bulunan toplam kitap sayısı 1316 (1898)'da 1.721,1321(1903)'de ise 2.131'dir. En fazla kitap olan kütüphane Çarşamba'daki Mahmud Tayyar Paşa Kütüphanesi'dir. Daha sonra Canik'de bulunan Hazinedar-zâde Abdullah Paşa Kütüphanesi gelmektedir⁶⁵.

Canik Sancağı'nda bulunan ve bir nev'i özel kütüphane vasfında olan bu kütüphaneler içinde en eski tarihli Çarşamba'da olan Hazinedar-zâde Süleyman Paşa ile Mahmud Tayyar Paşa Kütüphaneleridir. Tesis tarihleri 1227(1812) yılıdır. En yeni kütüphane ise yine Çarşamba'da bulunan Naimiye Kütüphanesi olup, bunun tesis tarihi de 1303(1885) yılıdır.

XII.CANIK SANCAĞI'NDA MATBAALAR

Osmanlı Devleti'nde ilk matbaa 1727'de kurulan Müteferrika Matbaası'dır. Daha sonra yine İstanbul'da Matbaa-i Âmire açılmıştır.

Tanzimat döneminde ise özellikle özel matbaalar çoğalmaya başlamıştır. Nitekim bu devirde Fen ile ilgili basılan Türkçe toplam 242 kitaptan 41 tanesi özel matbaalarda basılmıştır. Yine bu dönemde çağdaş bazı eğitim kurumları ile askerî okullarda da matbaalar açılmıştır. Bunlar içinde Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Harbiye matbaalarını sayabiliriz⁶⁶.

Maarif salnâmelerinde de Canik Sancağı'nda 1 adet özel matbaa olduğu görülmektedir. Bu matbaanın adı Hacı Hüseyin Matbaası olup, sahibi de Hacı Hüseyin Efendi'dir. Matbaanın, o zamanki Hükümet Konağı'nın karşısında olduğu, Türkçe, Rumca ve Fransızca lisanlarında eser tab' ettiği görülmektedir. Taş ve hurufât nev'inden olan bu matbaada resim basılmadığı belirtilmektedir⁶⁷. Salnâmelerde bu özel matbaanın hangi tarihte işletmeye geçtiği yazılı değildir.

Vilâyetlerde devlet matbaalarının kurulması 1864'lerden sonra olmuştur. Bu yıl yapılan mülki bir düzenleme ile, her vilâyet merkezinde bir matbaanın kurulması direktifi verilmiştir. Nitekim bu doğrultuda ilk olarak Tuna Vilâyeti'nde, daha sonra da diğer vilâyetlerde "Vilâyet Matbaası" adı ile matbaalar kurulmuştur⁶⁸.

Matbaa yönetimi, vâli'lere bağlı bir müdür, muhabir, tercüman ve baskı-dizgi ustalarından oluşuyordu. Bu matbaalarda kırtasiye işleri,

⁶⁵Abdullah Paşa'nın Canik'de kurduğu kütüphane Cumhuriyet dönemine kadar görevini sürdürmüştür. Ancak 1929'da kütüphane, vârisleri tarafından dağıtılmış, 1930'da bazı yazma eserler bir hey'et tarafından tespit edilerek Samsun Gazi Kütüphanesi'ne devredilmiştir. M.E.Yolalıcı, aynı eser, s.15.

⁶⁶Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", 150. Yılında Tanzimat, s.377 vd.

⁶⁷Maarif Sal. 1316, s.1116-1117; Maarif Sal. 1321, s.608.

⁶⁸M.Çadırcı, aynı eser, s.291 vd.

vilâyet salnâmeleri, vilâyet gazeteleri, takvimler ve çeşitli kitaplar basılmaya başlamıştır.

Böylece bir taraftan "Vilâyet Matbaaları"nın artması, diğer taraftan da özel matbaalarının sayılarının çoğalması ile, hem şehir merkezlerinde yeni bir kurum ve iş alanı kurulmuş, hem de basılı eserler alanında yeni bir dönem başlamıştır.

XIII.SONUÇ

Osmanlılarda XVIII. yüzyılın ikinci yarısında başlayan ve Tanzimat'la yoğunlaştırılan çağdaş eğitimi imparatorlukta kurma ve yerleştirme çabaları, Batı'nın üstünlüğünü esas alan bilim ve fen anlayışını Türk hayatına ikâme etme arzusunun taşıdığıdır. Ancak bu arzu, Türk hayatının belirli alanlarına, o da kopya suretiyle iliştilmiştir.

Batılılaşma konusundaki bütün çabalara rağmen eğitim, eskinin köhneleşmiş kıymetleri ruhlarda yaşamayı devam ettirmiştir. Medreseler yine bozulmuş şekliyle varlıklarını sürdürmüşlerdir. Canik Sancağı'nda da çok sayıda medrese, eğitim ve öğrenimini devam ettirmektedirler. Çağa uygun olarak açılan iptidailer, rüşdiyeler, idadiler, darülmualimînler, şeklen yeni iseler de ruhları itibariyle eski sıbyan mektepleri ve medreselerden pek farklı değildir.

Yine XIX. yüzyıl başından 1848 yılına kadar, özellikle çağa uygun açılan okullarda ders verecek modern öğretmenler yetiştirilmeden, modern okullar açılmış, kanun ve tüzükler çıkarılmıştır. Meselâ, modern okul olarak görünen rüşdiyelerde eğitim, genellikle dinî bilgiler vermekten öteye geçememiştir. Çünkü bu okullarda öğretmenlik yapan muallimler çoğunlukla medrese çıkışlı idiler.

Hatta devlet daha 1848'lerde, rüşdiyeden başka modern bir okul, elde yetişmiş öğrenci ve öğretmen olmamasına rağmen, Darülfünûn açma girişiminde bulunmaktadır. Böylece eğitimde yapılan bütün bu yenilik hareketleri daha başlangıcında akâmete uğramaktadır.

Yine 1869 yılına kadar eğitimde yapılan ıslâhat hareketleri parça parça olmuş, esaslı bir inceleme yapmaksızın eğitimde ıslâhatlara girişilmiştir. Ayrıca bu ıslâhatlar daha ziyade şahıslara bağlı kalmış, onlar görevlerinden inince bu yenilikler de onlarla birlikte önemini yitirmiştir.

1869'da çıkarılan "Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi" ile çeşitli modern eğitim kurumlarının açılması, esasları, amaçları, süreleri, müfredatları tesbit edilmiştir. Ancak hem bu nizamnâmede belirtilen yenilikler istenilen şekilde gerçekleştirilememiş ve uzun bir zaman almıştır, hem de yine bu nizamnâmede teknik öğretime yer verilmemiştir.

Osmanlı Devleti'nde XIX. ve XX. yüzyılda malî bozuklukların olması da eğitimin istenilen şekilde gelişmesini önlemiştir. Devlet bunun için bazı okulların yapımını halka yüklemiş, iâne yolu ile okulların yapılması yoluna başvurmuştur. Hatta, bu okulların maaş giderlerinin de halk tarafından karşılanması usûlünü getirmiştir.

1872 yılından itibaren, eğitimi geliştirmek amacı ile Osmanlı hükümetleri yeni eğitim vergileri çıkarmıştır. Bunlar öşrün öşrü (sonra bu vergi âşarın seb'i ve rub'u, daha sonra da öşrün %0,5'i olmuştur), bina ve emlak vergileri idi. Bu vergilerden alınan hisse-i iâne eğitimde kullanılmıştır. Fakat, bu toplanan paraların çoğunun İstanbul için ayrılması, özellikle vilâyetlerde okulların gelişme ve çoğalmasını önlemiştir.

Yine Osmanlı Devleti'nin yıllık bütçeden maarife az ödenek ayırması da eğitimin gelişmesine engel olmuştur. Mesela 1859 yılında 819.545.000 kuruş olan Osmanlı bütçesinden, 31.000.000 kuruş, yani %3,6 oranında eğitime ödenek ayrılmıştır. 1863-1864 yılı bütçesinde ise bu oran %0,3 idi⁶⁹. 18.429.411 Osmanlı lirası tutarında olan 1897 Osmanlı bütçesinden, maarife ayrılan miktar da 50.000 Osmanlı lirası tutarındadır⁷⁰.

Bilgili devlet adamlarının eksikliği, çıkan savaş ve iç isyanların getirdiği ekonomik yük, modern öğretmen eksikliği, medreselilerin tepkisi, azınlıkların karşı koymaları ve güçlük çıkarmaları, idareciler arasında fikir birliğinin olmaması, sık sık Maarif Nazırları'nın değişmesi ve hükümetlerdeki istikrarsızlık gibi sebepler de Osmanlılarda eğitimin istenilen şekilde gelişmesini önlemiştir.

Ancak bütün bu eksikliklere rağmen, bugün yaşayan pek çok eğitim kurumlarının temelleri XIX. yüzyılda atılmıştır. Fakat bu okullar memur yetiştirmek amacıyla öteye gidememişlerdir. Yetersiz öğretmenler, kısıtlı vasıtalarla çağa uygun olarak nitelendirilen bu okullar, systemsiz ve plânsız bir şekilde açılmışlardır. Bu sebeple de çağının ve toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek bir eğitim sistemi tam anlamı ile kurulamamıştır.

⁶⁹E.Ihsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", 150. Yılında Tanzimat, s.365.

⁷⁰B.Kodaman, aynı eser, s.162.